

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНИХ МУЗЕЇВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розкрито і проаналізовано освітню діяльність педагогічних музеїв України у справі надання методичної допомоги практикуючому педагогу (1864 – 1918 рр.)

Ключові слова: земство, повіт, освітня діяльність, бібліотека, пересувний педагогічний музей, практикуючий педагог, методична допомога.

Постановка проблеми. Система освіти на сучасному етапі є однією з найважливіших соціальних інституцій, що обумовлює високі вимоги до рівня кваліфікації педагогічних працівників. Важливим, на нашу думку, у справі підвищення кваліфікації вчителів є звернення до історичного минулого діяльності педагогічних музеїв в підросійській Україні періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Аналіз діяльності музеїв педагогічного профілю – своєрідних центрів методичної допомоги вчителям початкової школи сприятиме професійному зростанню педагогів у вивченні історії освіти України, поглибленню, розширенню та отриманню нових знань з розвитку освітньої галузі рідного краю.

Аналіз сучасних досліджень. Аналіз численних досліджень, зокрема проведених М. М. Бондарем, Г. Г. Мезенцевою, М. М. Славиним, Ю. А. Омельченком, П. Т. Троньком тощо, свідчать про те, що діяльність музеїв періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вивчалася вченими переважно з позицій історичної та мистецтвознавчої, найбільший наголос зроблено на значенні музеїв у збереженні та дослідженні національних пам'яток, визнанні їх провідного місця серед установ культури. Діяльності педагогічних музеїв присвячені окремі розвідки Л. Данілової, Л. Рибальченко, В. Тригубенко тощо, в яких більшою мірою розкрито історичні аспекти заснування цих закладів, опис фондів музеїв, джерел фінансування. Залишається недостатньо вивченим питання про освітньо-виховні можливості і роль музеїв педагогічного профілю у підвищенні кваліфікації педагогічних працівників періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Метою статті є розкриття і аналіз освітньої діяльності педагогічних музеїв у справі надання методичної допомоги практикуючому педагогу (1864 – 1918 рр.).

Виклад основного матеріалу. 60-ті роки ХІХ ст. позначилися активним громадсько-педагогічним рухом, стали початком заснування земської школи і поширення мережі народних шкіл. Поряд з складністю ряду організаційних питань, пов'язаних з відкриттям і фінансуванням шкіл, підготовкою вчителів та налагодженням навчально-виховного процесу у школах, постає питання про ефективність організації навчання, в тому числі і про унаочнення навчання.

Оскільки Міністерство народної освіти самоусунулося від вирішення проблем народної школи, то ці питання вирішувалися самими земствами, різноманітними просвітницькими товариствами, при допомозі меценатів. Зокрема, на Чернігівщині найкраще наочними посібниками були забезпечені школи Ніжинського й Борзнянського повітів. Так, у Дроздівській школі були телурій, глобус, магніт, компас, мапа земних півкуль, атлас, таблиці з ботаніки і зоології; у Мрині, крім названих, – чарівний ліхтар, лупа, термометр; у Носівці ще – арифметичний ящик, метр, фут; в одній з шкіл Конотопського повіту був навіть мікроскоп; в іншій школі цього ж повіту були таблиці з пасічництва, тваринництва, лісового господарства й землеробства [6, с. 134].

Отримуючи грошову допомогу від губернського земства, повітові земства активно сприяли забезпеченню шкіл дидактичним матеріалом. Так, 1898 року найбільшу суму на цю справу витратили Новокиївський (2989 руб.), Кролевецький (2690), Ніжинський (2493), Чернігівський (2302) і Конотопський (2116) повіти. Найменшу – Стародубський – 482 руб. [8, с. 12].

Харківське товариство поширення у народі грамотності (ХОРГ), створене 1869 р., займалося не тільки питаннями культурно-просвітницького характеру, у сферу його діяльності також входили проблеми шкільної справи, зокрема, ознайомлення вчителів з передовими методиками і забезпечення викладання наочними посібниками. 1868 р. була відкрита перша початкова школа Харківського товариства поширення у народі грамотності. Навчальний процес тут було організовано на високому рівні, а на пожертви придбана значна кількість наочного матеріалу. Станом на 1874 р. загальна кількість наочного приладдя школи нараховувала 365 назв і складалася з освітніх картин, географічних мап, колекцій птахів, людських типів, геометричних і фізичних інструментів. Це була єдина початкова школа, що мала подібне зібрання.

Заслуговує на увагу приватна ініціатива Х. Д. Алчевської у справі поширення освіти серед народу. 1870 р. Х. Д. Алчевською була відкрита приватна жіноча недільна школа. Основні кошти пожертви школа витратила на придбання навчальних посібників, різноманітних колекцій, книг, картин тощо. На думку сучасників, школа мала справжній "педагогічний музей" [5, с. 1].

Але, не всі повіти були фінансово спроможними допомагати школам у вирішенні цього питання, що унеможливило широке розповсюдження наочного матеріалу серед закладів початкової освіти. Це підштовхнуло освітніх діячів до порушення питання про створення пересувних шкільних музеїв, які б

забезпечували школи необхідними посібниками відповідно до програми шляхом передачі їх у тимчасове користування. Зокрема, при Чернігівській губернській управі рішення про створення пересувних музеїв шкільних наочних посібників було прийнято комісією з народної освіти 1898 року, був розроблений проект цього музею з орієнтовним переліком його вмісту. Були заплановані мінімальні витрати на організацію одного такого музею у розмірі 100 руб. й на щорічне поповнення новими матеріалами також 100 руб. Губернське земство планувало компенсувати витрати на заснування рухливих музеїв і половину суми на щорічне їх поповнення [8, с. 34-36].

Педагогічні музеї виникли як за ініціативою органів народної освіти (відділів народної освіти губернських та повітових земств), так і різноманітних просвітницьких товариств (товариства допомоги народній освіті, педагогічного товариства та ін.). Мета цих музеїв – пропаганда ідеї наочного навчання. Ця мета досягалася шляхом збору в музеї наочних посібників, які були виготовлені як російськими фірмами, так і закордонними, а також і саморобні посібники. Останні були виготовлені майстернями при музеях.

Земства з метою забезпечення своїх шкіл наочними навчальними посібниками розвивають два напрямки заходів: по-перше, планомірне поповнення необхідними посібниками кожної школи окремо і, по-друге, заснування стаціонарних чи рухливих музеїв наочних посібників для обслуговування всіх або певної групи шкіл даного повіту.

Одним з рухливих педагогічних музеїв був музей, заснований 1902 р. при довідково-педагогічному комітеті Харківського товариства поширення в народі грамотності. Головним завданням музею була методична діяльність, спрямована на ознайомлення вчителів з новими методиками викладання, педагогічною літературою, забезпечення шкільної та позашкільної роботи необхідним наочним матеріалом. Музей нараховував понад 1500 предметів. Посібниками забезпечувалися міські, земські, недільні, приватні школи. На базі музею проводилася широка популяризаторська робота [5, с. 1].

Вчителі мали можливість брати наочність з пересувного музею на певний термін для використання у навчальному процесі. Крім картин, приладів і колекцій, в музеї були "чарівні" (проекційні) ліхтарі (апарати для проекції зображень) з різноманітним набором світлових картин. Для подальшого поповнення музею членами комісії з народної освіти управ були розроблені методичні рекомендації щодо складання різних ботанічних і геологічних колекцій, пропонувалося в літній час активно залучати учнів й сторонніх осіб до збирання матеріалу для цих колекцій [8, с. 34-36].

Окрім вчителів разом з учнями вже працювали над самостійним виготовленням наочності, виходячи з власних можливостей і природних ресурсів. Так у 1884 р. Новозибківською земською управою у виставці-музеї було представлено низку саморобної наочності: планка для складання слів з розрізних букв; рамка, в яку вставляється вивчена буква; тонка дошка розміром з чверть аркуша з дірочками по краях для розлінування зошитів (така дошка накладалася на зшитий зошит, аркуші якого наколювалися шилом визначивши напрямки ліній); аршин, сажень, фут; куб, призма, піраміда і конус з картону; два ящики з дном з липового дерева для колекції комах, в одному з них зберігалися шкідливі комахи, в другому – корисні; гербарій зернових культур, кормових та інших трав, отруйних і лікарських рослин, що ростуть у місцевості, де розташована школа; моделі сільськогосподарських та інших знарядь праці, що використовувалися в даній місцевості: соха, плуг, борона, віялка, кросна, ткацький станок і т. ін. (перелічені моделі майстерно виготовлялися в деяких школах самими дітьми); колекція каменів і ґрунтів; набивні чучела птахів і тварин [8, с. 36]. Залучаючи дітей до виготовлення наочних посібників вчителі водночас розвивали в учнів винахідливість, творче мислення, трудові навички, виховували інтерес до навчання, акуратність у виконанні роботи, бережливе ставлення до майна.

На початку 900-х рр. XIX ст. розпочали свою роботу Харківський центральний показовий музей наочних посібників при книжковому складі Харківського губернського земства (1910) та Чернігівський міський педагогічний музей за сприяння Чернігівського Міського громадського управління (1913). Музеї поступово перетворилися на провідні заклади з методичної та практичної допомоги початковим школам та районним пересувним музеям наочних посібників. Крім стаціонарної виставки при музеї практикувалася організація виставок на літніх земських вчительських курсах і практичних заняттях з окремих предметів [4, с. 40]. Одна з таких виставок була представлена Чернігівським міським педагогічним музеєм у 1915 р. На той час уроки з природознавства нерідко потребували демонстрації дослідів. І хоча вже були розроблені рекомендації, надруковані у журналах, але на практиці проведення подібних дослідів впроваджувалося дуже повільно. Тому огляд виставки Чернігівського міського педагогічного музею став важливим кроком у розв'язанні даного питання. Член правління товариства взаємодопомоги В. Ф. Адаменко ознайомив присутніх з найсучаснішою на той час методичною літературою щодо проведення дослідів, а також продемонстрував колекцію саморобних приладів, нескладних у виготовленні, і які не вимагали великих коштів, бо більшість з них була виготовлена з підручного матеріалу, а саме: цілих пляшок, пляшок з вибитими денцями, банок, глиняних мисок, лампового скла, сургучу, пробки і навіть соломи та м'якого хліба. З покупних матеріалів використовувалися лише дріт, скляні і гумові трубочки, суміш для спаювання металів і реактиви для хімічних дослідів. Відвідувачі отримали інформацію про виготовлення цих приладів і про їх використання під час виконання дослідів. Досвід виготовлення приладів з підручних матеріалів був неоціненним для вчителів, бо забезпечення шкіл необхідними приладами все ще залишався болючою проблемою. Використання в навчальному процесі приладів, виготовлених за участі дітей або при їх спогляданні сприяли зростанню інтересу до навчання, мета дослідів досягалася успішніше [9].

Чернігівський педагогічний музей та подібні йому, які були створені в Україні, слугували для практикуючих вчителів своєрідними методичними центрами по обміну педагогічним досвідом.

До музеїв педагогічного профілю належали також: Катеринославський педагогічний музей (1885), Одеський міський з професійним відділом (1898); музеї наочних посібників при Товариствах писемності в Києві (1899) та Харкові (1902), при Херсонській міській управі (1912), при Глухівському учительському інституті тощо [1, с. 146-147)].

З часом пересувні музеї наочних посібників і окремі педагогічні музеї припинили своє існування, а музейні матеріали були передані різним установам. Зокрема, 1922 року за наказом Чернігівського відділу народної освіти надбання Чернігівського педагогічного музею було передано Чернігівському інституту народної освіти [2]. Аналіз архівних джерел показав, що музей при інституті складався з природничо-географічного, гуманітарно-суспільного відділень. До складу персоналу, які обслуговували цей музей входили завідувач музею, завідувачі природничо-географічного відділення, гуманітарно-суспільного відділень, інструктори природничого і географічного відділень, препаратор, бібліотекар і завідувач канцелярією в одній особі, а також кур'єр [2]. Скоріш за все матеріали Чернігівського педагогічного музею стали частиною обладнання й бібліотек існуючих на той час кабінетів-лабораторій.

У 20-х роках ХХ століття більшість з музеїв, які були створені у той період мали характер пересувних музеїв. Тип *пересувного музею* був найдоцільнішим з погляду режиму економії. Основними завданнями музею були: 1) допомога вчителю безпосередньо у його професійній діяльності; 2) сприяння підвищенню його педагогічної і методичної кваліфікації. Музеї мали у своєму розпорядженні набір посібників (наочні посібники, посібники для лабораторних занять, літературу), необхідні при опрацюванні програми. Друге завдання розв'язувалося завдяки добірці у музеї дитячих робіт, матеріалів різних методичних органів у вигляді навчальних планів, методичних записок тощо. За виконання цього завдання переважно відповідали відділи народної освіти, які безпосередньо працювали з учителями шкіл. Повітові і губернські музеї тісно співпрацювали у своїй роботі з місцевими методичними центрами: повітовий з повітовим метод бюро, губернський з методичними органами губернського відділу народної освіти.

Найкрупнішими педагогічними музеями стали музеї, створені при Управліннях учбових округів. Такий музей при Управлінні Київського учбового округу був створений 1902 р., при Управлінні Харківського – 1915 р. Завданнями музеїв визначено демонстрацію матеріалів про стан народної освіти в Україні, Російській імперії і за кордоном. Демонструвалися наочні посібники, предмети шкільної гігієни і фізичного виховання, навчальні посібники. Педагогічний музей при Управлінні Київського навчального округу було засновано за ініціативою видатного українського педагога-методиста Т. Лубенця. Кошти на утримання музею виділялися із щорічних відрахувань від сум, що відпускалися на потреби народної освіти в губерніях, які входили до Київського навчального округу (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Холмська губернії), а також з інших джерел, що були у віданні округу. На адресу музею надходили численні пожертвування.

Основою експозиції педагогічного музею стала колекція зразків учнівських робіт та виробів ремісничого і прикладного призначення, які були представлені свого часу всіма навчальними закладами Київського навчального округу на Нижньгородській виставці. Користуватись фондами музею мали право всі без винятку працівники навчальних закладів міста і всього округу, студенти, учні старших класів гімназій, а також сторонні особи, але вже з дозволу завідуючого. Книги з бібліотеки можна було взяти додому. Для не київських вчителів існували певні обмеження як у кількості так і у часі користування літературою, а саме їм дозволялося брати книги додому в кількості не більше п'яти і на термін не довше ніж на півроку. Відвідування музею як і користування фондами музею було безкоштовне.

Не видавались у тимчасове користування лише рідкісні видання, які псувалися від частого користування, та прилади, які були у музеї в одиничному екземплярі. З ними можна було працювати лише в межах закладу, а саме в читальному залі або переглядаючи виставкові експозиції. Музей містив в собі характеристики стаціонарного і пересувного музеїв.

Педагогічний музей мав ґрунтовні педагогічні праці, складені французькою, німецькою та ін. іноземними мовами. Автори нових учбових книг і педагогічних творів за власною ініціативою надсилали до музею свої праці. Бібліотечний фонд музею постійно поповнювався. Станом на 1909 р. він вже містив 7 тисяч томів книг наукового і педагогічного змісту, 600 настінних картин, посібників з природознавства, історії, географії та інших предметів, 130 географічних карт, 52 скляні географічні вітрини, 100 географічних відбитків, рідкісна і багата колекція метеликів (4 великі вітрини), колекція жучків (7 шаф з горизонтальними вітринами), коштовну колекцію морських тварин, 12 вітрин приладів для ручної праці по металу та дереву, 3 вітрини шовківництва та бджільництва, природничо-історичні, мінералогічні колекції, 400 альбомів креслень і моделей, 20 великих географічних гравюр тощо. Крім того, щорічно передплачували для музею 50 назв педагогічних російських та іноземних журналів. Проте вільних площ для їх розміщення не було. Відтак, фізичний кабінет, на який було витрачено 5 тисяч рублів, містився в кімнаті Університету Св. Володимира [7, с. 69].

Відсутність власного приміщення негативно відбивалася на діяльності музею. З кожним роком потреба у власному приміщенні ставала все більш відчутною. Завдяки активним клопотанням попечителя Київського учбового округу П. Зілова та значної фінансової допомоги мецената С. Могілевцева у розмірі 200000 рублів, у вересні 1911 року споруджено спеціальний будинок для музею.

Урочисте відкриття музею відбулось 5 жовтня 1912 р. в присутності численних представників педагогічної громадськості. Першим директором новоутвореного музею став український педагог-

методист О. Музиченко. Музей було визнано одним з кращих серед педагогічних музеїв Європи, як такий, що відповідав усім тогочасним вимогам.

Крім залів для експозицій, в Педагогічному музеї були і фахова бібліотека, читальний зал, спеціальні кабінети для демонстрування навчальних посібників і приладів, зразковий фізичний кабінет, довідкове бюро, виставка педагогічної літератури, велика аудиторія для проведення масових заходів. Він мав книгосховище, а також зали: бібліотечний, канцелярії, для проведення зборів вчених і представників різних освітніх товариств, виставковий і велику кількість кабінетів та допоміжних приміщень [7, с. 70].

Отже, музей працював як великий науково-методичний центр Київського навчального округу. На базі музею проводилися літні курси вчителів.

Музей періоду 1917-1918 рр. стає центром діяльності різних освітніх установ та проведення визначних подій в Україні. На базі Педагогічного музею 1917 р. проходили Всеукраїнські з'їзди учителів. I Всеукраїнським з'їздом учителів (5-7 квітня) були окреслені основні напрями дерусифікації та українізації школи. II Всеукраїнським педагогічним з'їздом (серпень) був затверджений проект єдиної трудової школи. У будинку музею працювало Бюро Всеукраїнської вчительської спілки, яку очолювала С. Русова, розміщувалась редакція журналу "Вільна українська школа", товариство "Просвіта".

7 листопада 1917 р. в залі Педагогічного музею урочисто відкрито Українську академію педагогічних наук, метою якої було теоретичне та методичне забезпечення оновлення змісту освіти, аналіз світових тенденцій розвитку педагогічної науки і практики. При Академії відкрилися курси для підготовки вчителів української мови та літератури. Окрім цих предметів, на курсах вивчалися інші українознавчі дисципліни, методика їх викладання, педагогіка, дидактика тощо.

20 листопада 1917 р. педагогічний музей став місцем проголошення Української Народної Республіки, прийняття IV Універсалу про незалежність в ніч з 24 на 25 січня 1918 р.

5 жовтня 1918 р. у великій залі музею урочисто відкрито Український народний університет у складі 3-х факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та правничого. Викладання в університеті велося українською мовою [7, с. 70].

Висновок. Отже, розвиток музеїв педагогічного профілю в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. характеризується співіснуванням кількох їх видів: музеїв наочних посібників різних типів (стаціонарних і пересувних для обслуговування шкіл та позашкільної просвітницької діяльності), педагогічних (територіальних і при навчальних закладах). Їх освітнє призначення – надання методичної допомоги практикуючому педагогові: ознайомлення з методичними новинками навчальної літератури, наочними посібниками, навчання з використання навчальних посібників у навчально-виховному процесі, обмін досвідом з виготовлення приладів з підручних матеріалів, співпраця з місцевими методичними відділами народної освіти щодо поповнення музеїв дитячими роботами й методичними доробками, організація педагогічних курсів, народних читань тощо. Подальшого дослідження вимагає пошук регіональних особливостей діяльності педагогічних музеїв.

Використані джерела

1. Данилова Л. О. Развитие музеїв педагогічного профілю в Україні з кінця XIX ст. до наших днів / Л. О. Данилова // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 146-153.
2. ДАЧО, Р-608, оп. 1, спр. 102, арк. 10
3. ДАЧО, Р-608, оп. 1, спр. 88, арк. 47-48
4. Краткий обзор начального народного образования в Черниговской губернии за 1908-1912 гг. – 46 с.
5. Рибальченко Л. Л. Учебні музеї Харкова у другій половині 19 – на початку 20 ст. [Електронний ресурс] / Л. Л. Рибальченко // 9 Сумцовські читання: Музей і сучасність. – Харків, 2003. – С. 1-2
6. Русов А. Народное образование / Русов А. Описание Черниговской губернии. – Т. 2. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1899. – С. 66-146.
7. Тригубенко В. В. Педагогічний музей України – осередок національних реліквій освіти й виховання / В. В. Тригубенко // Учитель. – 1998. – № 6. – С. 66-72.
8. Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й очередной сессии 1898 года комиссии по народному образованию доклад с мнениями членов ее и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№ 165). – Чернигов: Тип. губернского земства, 1899. – 294 с.
9. Я. М. Черниговский педагогический музей // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 12. – С. 4.

Oliyuk N.

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE PEDAGOGICAL MUSEUM (THE SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY)

The article describes and analyzes the educational activities of pedagogical museum of Ukraine in the provision of methodological assistance to the practicing teacher (1864-1918).

Key words: *zemstvo, educational activities, a library, a mobile pedagogical museum, practicing teacher, methodological assistance.*

Стаття надійшла до редакції 05.10.2014